In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

(4)

शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति

सात्वतसंहितायां द्वितीये परिच्छेदे परस्वरूपविवरणप्रसङ्गे परा वाग्-भ्रमरी सर्वमन्त्रमयी शान्तात्मनः सूक्ष्मस्य विभोः शक्तिरिति साऽपि तथैव सूक्ष्मा निर्दिष्टा। तथाहि—आधारनाभिहृत्कण्ठाख्यचतुश्चक्रविशिष्टे नवद्वारान्विते स्वशरीरे देवगृहात्मके कण्ठकूपधरारूढं यदधोमुखं हृत्पद्मं राजते, तत्कर्णिकावने-र्मध्ये रूढमूर्ध्वमुखं च यत्कमलम्, तदूर्ध्वे तत्कमलद्वयसम्पुटमध्येऽधःकमलोपरि सूर्यचन्द्राग्निलक्षणं ज्योतिःस्वरूपं शब्दब्रह्म विलसति। अत्रैव आधारनाभि-हृदयाख्यचक्रत्रयोपरि त्रिदीप्तिभास्वराऽव्यक्तध्वनिविग्रहा सुषुम्नाख्या नाडी वर्तते, या ब्रह्मरन्ध्रेण निःसृता सूर्यपथात् परं गता वायुद्वारेण पातालं भित्वा आमूलाग्रं यावदन्तं सर्वशरीरं व्याप्नोति। भगवत्संकल्पितः सर्वोऽपि बाह्यो विषयः सूत्रे मणिगण इव सुषुम्नानाडीसम्बद्धः प्रतितिष्ठति। अत इयं मध्य-नाडीति नाम्नाऽपि प्रसिद्ध्यति। तस्यामभ्यन्तरे पूर्वोक्ते हृदयकमलस्थाने निमे-षोन्मेषलक्षणे निमीलनोन्मीलनविशिष्टे शशिसूर्याख्ये[1] कमले वर्तेते। तत्र कमल-द्वयसम्पुटेऽर्कसंबन्धि अधःकमलमाश्रित्य परा (सूक्ष्मा) वाग्भ्रमरी स्थिता। एवं च सा परा वाग्भ्रमरी सर्वमन्त्रमयी शान्तात्मनः सूक्ष्मस्य, परस्येति यावत्, विभोः शक्तिरिति साऽपि तथैव सूक्ष्मा।

परा वाग्भ्रमरी चैषा तैलधारावदविच्छेदेनाऽकारादिहकारान्तं शब्द-ब्रह्माख्यं नादं नदन्ती राजते। नादो हि नाम नादबिन्दुमध्यमावैखर्याख्ये शब्द-ब्रह्मणोऽवस्थाचतुष्टये प्रथमावस्था।

द्वे ब्रह्मणो वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत्।
शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति॥[2]

इति च श्रूयते। तदत्र प्रथमं शब्दब्रह्मणः स्वरूपं विविच्यते।

---

१. "निमीलितोऽर्ककमलस्य शशिसंज्ञत्वम्, उन्मीलिताधःकमलस्य सूर्याख्यत्वम्" (पृ० २७) इति हि भाष्यम्।

२. मैत्रायण्युपनिषदि (६।२२), महाभारते (१२।२३२।३० : १२।२७०।१-२), विष्णुपुराणे (६।५।४) चोपलभ्यतेऽयं श्लोकः। पुराणेष्वन्येषु च बहुषु ग्रन्थेषु समुपलभ्यतेऽयम्।

सात्वतसंहितायामेव द्वादशे परिच्छेदे विभवावतारान्तर्गतस्य वेदव्यासस्य ध्यानप्रसङ्गे—

वाग्वेदमण्डलं यो वै स्वरूपद्युतिलक्षणम्।
स्वयं स्वोत्थं विभजति नित्यं पश्यन्तिपूर्वकम्॥
बोधमारुतहृत्पूर्वस्थानेष्वभ्युदितं क्रमात्।
(सा० सं० १२।१५३-१५४)

इत्यत्र शब्दब्रह्म व्याख्यायते। "स्वरूपद्युतिलक्षणम् अन्तःस्थितज्योतिस्वरूप-मित्यर्थः[1], "स्वरूपज्योतिरेवान्तर्भावयन् संस्थितं हृदि" (३४।३६) इति पौष्क-रोक्तेः। केवलशान्तरूपमिति यावत्, वाग्वेदमण्डलं शब्दब्रह्मेत्यर्थः।[2] पश्यन्ती-पूर्वकं त्रिधा विभजति पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरीभेदैस्त्रिधा विभक्तं करोतीत्यर्थः। बोधमारुतहृत्पूर्वस्थानेष्वभ्युदितं क्रमादिति पश्यन्त्याद्यवस्थात्रयस्य विशेषणं बोध्यम्" (पृ० २४५) इत्येवं भाष्यकारः सार्धमेतत् श्लोकं व्याचख्यौ।

अत्र मूले स्पष्टं वाक्त्रयं तदुत्पत्तिस्थानत्रयं च प्रतिपाद्यते। भाष्यकारस्तु, "एताः शब्दब्रह्मणोऽवस्थाः सुव्यक्तमुक्ता लक्ष्मीतन्त्रे" (पृ० २४५) इत्युक्त्वा, वाक्-चतुष्टयप्रतिपादकान् तत्रत्यान् श्लोकान्, "वैखरी शब्दनिष्पत्तिर्मध्यमा" इत्युक्तिं च क्वाचित्कां समुदाजहार। कथमेतत् संगच्छेतेति चेत्, अत्रैव—"परा वाग्भ्रमरी स्थिता" (२।६७) इत्येवं परायाः वाचोऽपि वर्णनदर्शनात् तत् समाधेयम्। तथा च वाग्वेदमण्डलं परावागात्मकं शब्दब्रह्म पश्यन्तीपूर्वकं त्रिधा विभजतीति व्याख्येयम्। बोधमारुतहृत्पूर्वेत्यत्र पूर्वपदेन कण्ठादिस्थानानामध्या-हारो विधेयः। तथा च बोध-मारुत-हृदय-कण्ठस्थानेषु तदभिव्यक्तमित्यर्थः करणीयः। एवं चार्थे कृते सति पूर्वापरविरोधः परिहृतो भवति।

---

१. "ज्योतिरान्तरमासाद्य छिन्नग्रन्थिपरिग्रहः। परेण ज्योतिषैकत्वं छित्वा ग्रन्थीन् प्रपद्यते॥" (पृ० २०३), "स्वरूपज्योतिरेवान्तः सूक्ष्मा वागनपायिनी" (पृ० २१९) इति वाक्यपदीये स्वोपज्ञटीकायाम्।

२. "वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम्। अनेकतीर्थभेदायास्त्रय्या वाचः परं पदम्॥" (१।१३४) इत्यत्र वाक्यपदीये यद्यपि त्रिविधैव वाक् प्रपञ्चिता, किन्तु स्वोपज्ञव्याख्यायाम्—"स्वरूपज्योतिरेवान्तः सूक्ष्मा वागनपायिनी" (पृ० २१९) इत्यत्र परा वागपि परामृष्टैव।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

शब्दब्रह्मणि निष्णातः कथं नाम[1] परं ब्रह्माऽधिगच्छतीत्ययं विषयोऽत्र दीक्षाप्रकरणे ऊनविंशे परिच्छेदे प्रतिपाद्यते। तथाहि—[2] वेद्यवेदकनिर्मुक्तमच्युतं यत्परं ब्रह्म तत् स्वशक्त्या स्वयमेवाखिलजीवानां मुक्तये शब्दब्रह्मभावेनोदेति। तन्त्रीशब्दवदव्यक्ताक्षरं तच्छब्दब्रह्म अकारादिक्षकारान्तवर्णरूपेण पुनर्व्यक्ततां याति। तदस्याऽव्यक्ताक्षरस्य शब्दब्रह्मणः प्रथमरूपस्य परिज्ञानं चातुरात्म्यस्य भगवतोऽनुभवं विना वेदविदां विदुषामपि दुर्लभम्। स शब्दमूर्तिर्भगवान् ततः कलात्मना परिणमते। यावत् परब्रह्मणो निरञ्जना मूर्तिः षाड्गुण्यकलात्मना न परिणमेत, तावदमूर्तं तत्परं ब्रह्म वद केन कथं वा ग्रहीतुं शक्येत। प्रभवाप्ययलक्षणानि पूर्वोक्तानि वासुदेवाद्यध्यक्षान्तानि सर्वाणि तत्त्वानि कलामयानि भवन्ति। तत्त्वेभ्योऽणिमादिगुणैर्युता ज्ञानैश्वर्यादिषड्गुणात्मका हृदयाद्यङ्गमन्त्रैरन्विताश्च मन्त्रा निर्गच्छन्ति। तैर्मन्त्रैः कर्मिणामात्मलाभार्थं मोहार्थं तत्क्षयाय च तुर्याद्यं पदं गुणत्रयमयं द्विसप्तभुवनं विश्वं च प्रवर्तते। एवं षडध्वात्मकं[3] जगत् परिनिष्पन्नं भवति। सितासितोऽयमध्वा हेयोपादेयलक्षणः। तदेतस्मिन्[4] अध्वषट्के भुवनाध्वनः, पदाध्वनि स्थितस्य सुषुप्त्यादिपदत्रिकस्य च हेयत्वम्, तुर्यपदस्य मन्त्राध्वादीनां चतुर्णां चोपादेयत्वं ज्ञेयम्। अत्राऽपि व्यपेक्षाभेदेन हेयता उपादेयता च प्रवर्तते। मुमुक्षोः शुद्धाः सन्तोऽनपेक्षायामुपेया अपि हेयपक्षान्तर्गता भवन्ति।

विवेकपदसंस्थस्य दीक्षया संस्कृतस्य शिष्यस्य यत्र विश्रामो जायते, तद् वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म। यथाऽम्बरं बहूनां परमाणूनामास्पदं भवति, तद्वत् तदिदं परं ब्रह्म अनाद्यप्रबुद्धानां[5] जीवानां निकेतनं विद्यते। एतच्च भुवनानां पदानां

१. स्वोपज्ञटीकायां भर्तृहरिरपि—"ज्योतिरान्तरमासाद्य छिन्नग्रन्थिपरिग्रहः। परेण ज्योतिषैकत्वं छित्वा ग्रन्थीन् प्रपद्यते॥" (पृ० २०३) इत्यत्र तमेतद्विषयं प्रकारान्तरेण परामृष्टवान्।

२. एतच्च प्रकरणं सात्वतसंहितायां १९।१२७ श्लोकात् प्रवर्तते।

३. "वैष्णवेषु तदितरेषु चागमेषु षडध्वविमर्शः" इति शीपंकेऽस्मदीये निबन्धे विषयोऽयं विस्तरेण व्याख्यातोऽश्लोकनीयः (सारस्वती सुषमा, व० १७, अ० १-२, पृ० १७९-२००)।

४. षडध्वनामेतेषामत्र (२४।३५७-३५९) प्रासादेऽपि भावनमुपदिष्टम्।

५. शब्दोऽयं शैवेषु शाक्तेषु च तन्त्रेषु योगवासिष्ठादिग्रन्थेषु च बहुधा प्रयुक्तो दृश्यते। तत्र विरूपाक्षपञ्चाशिकायां पञ्चविधाः पशवः प्रतिपाद्यन्ते—अप्रबुद्धः, प्रबुद्धकल्पः, प्रबुद्धः, सुप्रबुद्धकल्पः, सुप्रबुद्ध इति। एतेषां लक्षणानि तत्रैव ४१-४४ श्लोकेषु द्रष्टव्यानि।

चान्तः प्रतिष्ठितम्। ईश्वरेच्छयैव मायीयेऽस्मिन्नध्वद्वये मन्त्राः सुखदुःखमयैर्भोगैर्जीवान् क्रीडयन्ति। ईश्वरेच्छानुविद्धानां भक्तानां समक्षं चाध्वद्वयोर्ध्वस्था मन्त्रा आज्ञाप्रतीक्षका भवन्ति। ते तान् कर्मिणो मायीयाध्वद्वयादूर्ध्वमणिमादीनां भोगानां प्राप्तये स्वस्थानं नयन्ति। तद्भोगाद् विरक्तस्य स्वशक्त्या स्वव्यापारवशेनामृतोपमे तत्त्वाध्वनि प्रेरयन्ति, यत्र संस्थितः सोऽणिमादिभोगान् तृणानीव मन्येत। तत्रापि विरक्तं पुरुषमनिरुद्धादयः शाश्वते कलाध्वनि समग्व्ययतां नयन्ति। तदनु कलाध्वनि स्थितः षाड्गुण्यमयोऽध्वमूर्तिभृद् वासुदेवो नित्यं स्वात्मनि शब्दब्रह्माभिधे वर्णाध्वनि तस्य योजनां करोति, यत्रस्थः स शिष्यः स्वयमेव सुशान्तं भगवत्पदं प्राप्नोति परं ब्रह्माधिगच्छति।

पञ्चाध्वकोशमुक्तस्य लब्धशुद्धस्वात्मस्वरूपस्य साधकस्य योऽनुभूतिपदं याति, स धारासन्तानरूपधृग् भिन्नवर्णमयः शब्द एव वर्णाध्वा कथ्यते। सोऽयं वर्णाध्वा प्रभवक्रमेऽकारात् सकारान्तम्, अप्ययक्रमे च हकाराद् आकारान्तं चातुरात्म्यसमूहरूपेण भावनीयः। तस्यायं क्रमः—

प्रभवे द्वादशान्तस्तु हकारश्चतुरात्मनाम्।
अकारस्त्वप्यये चैव तुल्यताऽतोऽनयोः स्मृता॥
(१९।१५४-१५५)

प्रभवे[1] हकारश्चतुरात्मनां द्वादशान्तः[2], अप्यये च अकारश्चतुरात्मनां द्वादशान्त इत्यन्वयः। द्वादशान्तो धारणाद्विषट्कान्त[3] इत्यर्थः। अत्राकारादिष्वेकोनपञ्चाशद्वर्णेष्वकारादिसकारान्तं वर्णचतुष्टयक्रमेण द्वादशव्यूहा भवन्ति। तदुपर्यवशिष्टस्य हकारस्य द्वादशान्तत्वम्, एवमप्ययक्रमे हकारमारभ्याऽऽकारान्तं व्यूहद्विषट्कानन्तरमवशिष्टस्याऽकारस्य द्वादशान्तत्वमिति भावः।

१. प्रभवे हकारः, अप्ययेऽकारोऽवशिष्यतेऽनया प्रक्रियया। नानाशाक्तग्रन्थोद्धृतसंकेतपद्धत्याम्—"अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमः शिवः" इति, "हकारोऽन्त्यः कलारूपो विमर्शाख्यः प्रकीर्तितः" इति चाकारहकारयोः प्रकाशविमर्शात्मकत्वं ख्याप्यते। अत्राप्यकारहकारौ ध्येयौ तत्रापि च, प्रक्रिया तु भिद्यते।

२. द्वादशान्तपदमस्माभिर्विज्ञानभैरवोपोद्घाते (पृ० २६-२७) व्याख्यातम्। अत्र तु हकारस्य अकारस्य च द्वादशान्तत्वं प्रतिपाद्यते। धारणानां द्विषट्कं (द्वादशकम्) अत्र चातुरात्म्यत्रयं चतुर्धा विभज्य व्याख्यायते। तदन्ते च परवासुदेव एवावशिष्यत इति द्वादशान्तपदेन तस्यैव परिग्रहोऽत्र मन्तव्यः।

३. द्विषट्कपदस्य प्रयोगो विज्ञानभैरवादिष्वपि (श्लो० २८) दृश्यते। धारणानां द्विषट्कमनुपदमेवात्र व्याख्यास्यते। एतदेवोपबृंहितं लक्ष्मीतन्त्रेऽपि (२०।१३-२३)।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

वर्णमये व्यूहसमूहेऽस्मिन् [1]ज्ञानसमाधिना साधकेन वासुदेवमारभ्य एकैका मूर्तिर्विश्रामः[2], उदयः, व्याप्तिः, व्यक्तिरिति क्रमेण भावनीया। विश्रामो नाम वर्णानां सूक्ष्मा (परा)[3] अवस्था, उदयः पश्यन्त्यवस्था, व्याप्तिर्मध्यमावस्था, व्यक्तिर्वैखर्यवस्था। एवं वासुदेवाद्येकैकमूर्तिरपि विश्रामादिचतुष्टयेन युक्ता ज्ञेया। तत्र विश्रामस्तुरीयव्यूहावस्था। उदयः सुषुप्तिव्यूहावस्था। व्याप्तिः स्वप्नव्यूहावस्था। व्यक्तिर्जाग्रद्व्यूहावस्था। एवं विश्रामादिशब्दवाच्यतुरीयव्यूहावस्थाऽऽदिचतुष्टयविशिष्टेष्वकारादिवर्णेषु दण्डवत् संनिवेशेन संस्थिता। एवं चाकारादिषोडशवर्णानां चतुष्टयचतुष्के जाग्रद्व्यूहवासुदेवादयश्चतस्रो मूर्तयः, ककारादिचतुष्टयवर्णानां चतुष्टयचतुष्के सुषुप्तिव्यूहमूर्तयः, थकारादिसकारान्तषोडशवर्णानां चतुष्टयचतुष्के सुषुप्तिव्यूहमूर्तयः, एतद्द्वादशान्ते हकारे—"अभेदेनादिमूर्तेर्वै शुद्धसंविन्मयं महत्" (५।८१-८२) इत्युक्तलक्षणा तुरीयव्यूहमूर्तिरित्यर्थो ज्ञेयः। एवं हकाराद्यकारान्तं प्रतिलोम्येनाऽपि ज्ञेयम्।

एवं वर्णाध्वानं विचार्य प्रकरणमिदमेवमुपसंह्रियते भगवता—"द्विषट्कं धारणानां च द्वादशाध्यात्मलक्षणम्। सोपानभूतं यत् क्रान्त्वा द्वादशान्तं विशेत् पदम्॥" (१९।१५८) इति। एवं वर्णाध्वनः शब्दब्रह्माभिधस्य स्वरूपपरिचयाद् हृत्पद्मोदरसंस्थितम्—"तत्राब्जं चार्कमालम्ब्य परा वाग्भ्रमरी स्थिता" (२।६७) इत्याद्युक्तप्रकारेण हृदयकमलान्तःस्थितं शब्दब्रह्म, तदनु च सुशान्तं भगवत्पदं (परं ब्रह्म) व्यक्तिभावमेतीति सर्वं सुस्थम्॥

१. ज्ञानभावना-ब्रह्मसमाधिपदाभ्यां व्याख्यातोऽयं ज्ञानसमाधिर्द्वितीये परिच्छेदे (श्लो० ६०), तद्भाष्ये (पृ० २५-२६) च।

२. विश्राम(विश्रान्ति)-उदय-व्याप्तिशब्दा नित्यापोडशिकार्णवे (४।२), ऋजुविमर्शिनी-अर्थरत्नावल्योः (पृ० २९१, २०५, २३१, २४७) प्रायोऽस्मिन्नेवार्थे प्रयुक्ताः।

३. परा वागियमत्र शान्तरूपा सूक्ष्मा चोपवर्णिता (पृ० २७, २४५-२४६, ४०३)।

महामाया कुण्डलिनी

वागीश्वरी च शुद्धाध्वमूलोपादानकारणम्।
नोपादानं विना कार्यं कदाचिदुपलभ्यते॥

इति शतरत्नसंग्रहधृते विश्वसारोत्तरसूत्रे वागीश्वरी महामाया निरूप्यते। शुद्धस्याध्वनो मूलभूतमुपादानकारणं वागीश्वरी महाविद्या।

"परा वागीश्वरी विद्या मायाऽविद्याऽपरा स्मृता"

इति पौष्करवचने वागीश्वर्याः परात्वं विद्यात्वं च, मायायाश्चापरात्वमविद्यात्वं च वर्ण्यते। तदेतस्या महामायाया नादादीनि बहूनि पर्यायनामानि भवन्ति। तद्यथा नादकारिकायाम्[1]—

१. एतन्नादकारिकावचनं मुद्रिते ग्रन्थे १५ तमकारिकावृत्तावन्ते दृश्यते, सार्धत्रिंशतिंकालोत्तरवृत्तौ (पृ० ११) तु रामकण्ठेन मूलपाठ एव पठितमेतत्। तत्र हि सम्पूर्णा नादकारिका तेन समुद्धृता। स एव नादकारिकायाः कर्ता इति चात्र विभावनीयम्। तत्र हि—

बुद्ध्यस्मितामनोभ्यो विद्यातो रागतः कलायाश्च।
मायापुंशक्तिभ्यो नादोऽन्यो दृश्यते ध्वनिभ्योऽपि॥ (श्लो० १)
....
रूपरसगन्धशब्दाद्यर्था येनावमृश्यतां नीताः।
सोऽन्तःसंजल्पात्मा नादः सिद्धो न विषयभावेन॥

इत्येवं परनादं संसाध्य तस्य स्वरूपं प्रदर्श्यते। कालोत्तरायां च—

नादाख्यं यत्परं बीजं सर्वभूतेष्ववस्थितम्। (१.१५)

इति प्रदर्श्य

स्थूलं शब्द इति प्रोक्तं सूक्ष्मं चिन्तामयं भवेत्।
चिन्तया रहितं यत्तु तत्परं परिकीर्तितम्॥

इत्येवं तस्य त्रयो भेदा वर्ण्यन्ते। ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यामभिनवगुप्तः परा-पश्यन्ती-मध्यमापरत्वेनेदं वचनं व्याख्याति। "ततो यदुक्तं भगवता श्रीमत्कालपरायां संहितायाम्—"स्थूलं शब्द इति प्रोक्तम्" इति, तन्मध्यमाऽभिप्रायेण मन्तव्यम्। यस्तु श्रोत्राग्राह्यः शब्दः, स तत्प्रपञ्चसतत्त्वप्रायो न पृथग् व्यपदेशमर्हति" (भा० २, पृ० १९२) इत्येवमुपसंहरति स प्रकरणमेतत्। अत एव—"वाग्ब्रह्मण्यि निष्णातश्चिद्ब्रह्माप्नोति" (श्लो० १९) इति नादकारिकायामुच्यते।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy